

TERNOVÁ CZ BÁLINT

A BOGUMIL ERETNEKSÉG A XI. SZÁZADI MAGYAR KIRÁLYSÁG DÉLI TERÜLETEIN¹

Bevezetés

A X. századi Bolgár Cárságban létrejött bogumil eretnység eszméi futótűzként terjedtek a Balkán egyházilag még szervezetlen, vagy gyenge egyházi jelenléttel bíró területein. A bogumil tanok követői manicheus alapokra keresztény eszméket építve elvetették az egyházi dogmákat, mind az egyházi, mind a világi hierarchiát.

A magyar szakirodalom az eretnység magyarországi megjelenésének kutatásába — nyilván nyelvi nehézségek miatt — nem vonta be a nemzetközi szakirodalom eredményeit, a magyarországi bogumil eretnység jelenlétét nem vizsgálta észak-balkáni kontextusban. A problémával kapcsolatban a kutatás nem jutott egységes álláspontra, pedig az államalapítás-kori magyar történelem fontos kérdésköréről van szó, nemcsak egyháztörténeti és művelődéstörténeti szemszögből, de a politikatörténet szemszögéből sem közömbös. Jelen munkámban összefoglalom a XI. századi magyarországi bogumil eretnységről eddig megjelent szakirodalmat, azt ütköztetem nemzetközi, elsősorban délszláv kutatók munkáival, valamint a fennmaradt csekély számú forrással. Dolgozatom célja, hogy választ találjak arra a kérdésre, hogy beszélhetünk-e eretnekek jelenlétéről a XI. századi Magyar Királyság déli területein, amennyiben igen, lehet-e a herezist bogumilként azonosítani? Lehetséges-e az eretnység térnyerését a források alapján földrajzilag és etnikailag azonosítani? Megállja-e a helyét a szakirodalom azon tézise, miszerint Aba Sámuel eretnekbarát politikát folytatott, valamint hogy a

1 Ezen dolgozat *A bogumil eretnység a Magyar Királyság déli területein a XI. században* című, a XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára készült dolgozatom gerincét alkotta, amelyet javítottam a konferencián kapott visszajelzések alapján, valamint kibővíttem az azóta szerzett ismeretekkel. Ezúton mondok köszönetet mentoromnak, Körmendi Tamás egyetemi adjunktusnak (ELTE BTK) e sorok születésében és végső formába öntésében nyújtott segítségéért valamint az építő jellegű kritikáért és tanácsokért. A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosítószámú „Nemzeti Kiválóság Program — Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, valamint az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

magyarországi bogumilok jelentős szerepet játszottak volna a Vata-féle pogány-lázadásban?

A bogumil eretnokség születése és a herezis alapvető hittételei

A bogumil eretnokség hittételei az antik, perzsa eredetű dualista manicheizmus alapjain nyugszanak. A manicheista tanok örmény paulikiánusok közvetítésével kerültek Trákiába, majd Bulgáriába. Ezeken a területeken a manicheus eszmék keveredtek a keleti rítusú kereszténységgel és bolgár keresztény hagyományokkal, majd mindezek egyvelegéből a X. század közepén — a hagyomány szerint — egy Bogumil nevű pap megfogalmazta a bogumil eretnokség nézetrendszerét. A bogumil hitelvek átemelik a manicheizmus alapvető tanait. Szintén dualista vallás, a világot mint a fény és a sötétség, a jó és a rossz örök harcának színhelyét fogja fel. A jó forrása a fény, melyet a sötét erők a test börtönébe zártak. A bogumilok mindezt kiegészítik keresztény hagyományokkal: Isten, a világ teremtője és a fény forrása. Elsőszülött fia a Sátán, aki atyja ellen fordult, ő maga lesz a gonosz, a sötétség, aki az isteni fényt a testbe zárja, és elhelyezi az általa létrehozott anyagi világban, ahol minden, a munka, az étel, a testiség, a pénz, az állam és az egyház a Sátán teremtménye, sőt a próféták és a teljes Ószövetség a Sátánt élteti, szerzői a Sátán bábjai. Az emberek megmentéséért Isten elküldte második fiát, Jézust, aki földi élete során megmutatta az igaz élet útját, melyet az Újszövetség mond el. A bogumilok tagadják Jézus emberi voltát, nézetük szerint csak látszólag ember: mivel a test anyag, tehát a Sátán alkotta, Isten fia nem költözhet egy ilyen testbe. Tagadják mind a hét szentségeket, valamint nem ismerik el emellett az egyház Szentháromságról alkotott véleményét sem.

A hitelvek jelentkeztek a későbbi Szerb Nagyzsúpánságban és Boszniában, viszont a horvát és dalmát területeken, ha a tévelygés fel is ütötte a fejét, nem tudott gyökeret verni. Bár ezzel a térhódítással az eretnokség alapvető hittételei megmaradtak, régióként tapasztalhatóak eltérések: például amíg a bolgár bogumilok elvetnek mindennemű egyházi és világi hatalmat — a Sátán művének tartva azt — Boszniában az eretnekek és a hatalom szoros együttműködése tapasztalható. A szakirodalom ezen eltérések ellenére is a balkáni tévelygésről mindmáig egységesen mint bogumil eretnokségről beszél.

Dalmácia és a középkori horvát területek példáját látva leszögezhető, hogy a bogumilizmus csak ott tud gyökeret verni, ahol az egyházi jelenlét még nem szilárdult meg, valamint a kereszténység még megmaradt a pogány hagyományoktól befolyásolt szinten. Az, hogy az eretnokség elsősorban a görögkeleti területeken

tudott tartós sikereket elérni, a görög rítusú egyházi szervezet decentralizáltsága és az észak-balkáni területeken élő lakosság szétszórtságával és elszigeteltségével magyarázható.²

A bogumil eretnekség magyarországi elterjedésének historiográfiája

Elsőként Ivánka Endre vetette fel 1942-ben, hogy a Szent Gellért püspök *Deliberatio supra Hymnum trium puerorum* c. munkájában említett eretnekek bogumilok lehettek.³ Ivánka nézetét Bodor András egy évvel később megjelent tanulmányában elfogadta,⁴ viszont egyikük sem elemezte részletesen a forrás szövegét, ezt csak 1956-ban végezte el Rónay György. Rónay álláspontja szerint „a tanok, amelyek ellen Gellért püspök felemeli szavát, azonosak a bogumilizmuséival, illetve azzal a manicheista felfogással, melyet némi enyhítéssel a bogumilok is vallottak: hogy a világ a jó és a rossz, azaz Isten és Sátán kettős elvén épül fel.”⁵ Rónay munkájára 1965-ben Redl Károly reagált: szerinte Gellért munkájában az eretnekekre vonatkozó megjegyzések (*secta, hereticus*) valójában a pogány hagyományokhoz visszatérni kívánó magyarokra vonatkoznak, így a *Deliberatio* nem bizonyítja a bogumilizmus jelenlétét az államalapítás kori Magyarországon.⁶

Témánk kutatására a legnagyobb hatással Szegfű László 1968-ban, illetve 1983-ban publikált tanulmányai voltak.⁷ Mindkét munka egyértelműen a bogu-

2 A bogumil eretnekség születéséről, észak-balkáni elterjedéséről és korai történetéről bővebben ld. Ternovác Bálint: A bogumil eretnekség az Észak-Balkánon a 10–11. században. In: Micae Mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk.: Gál Judit, Péterfi Bence, Vadas András, Kranzieritz Károly. Bp., 2013. (a továbbiakban: Ternovác, Bogumil eretnekség) 65–76. p.

3 Ivánka Endre: Szent Gellért *Deliberatio*-ja. Problémák és feladatok. In: Századok 76. (1942) 497–500. p.

4 Bodor András: Szent Gellért *Deliberatio*-jának főforrása. In: Századok 77. (1943) 173–227. p.

5 Rónay György: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „*Deliberatio*”-jának tükrében. In: Irodalomtörténeti Közlemények 60. (1956) 471–474. p. (a továbbiakban: Rónay, Bogumilizmus), idézet: 472. p.

6 Redl Károly: Problémák Gellért püspök *Deliberatio*-jában. In: Irodalomtörténeti Közlemények 69. (1965) 211–217. p. (a továbbiakban: Redl, Problémák).

7 Szegfű László: Eretnekség és tirannizmus. In: Irodalomtörténeti Közlemények 72. (1968) 501–516. p. (a továbbiakban: Szegfű, Eretnekség és tirannizmus); Szegfű László: A bogumil eretnekség hatása a XI. századi magyarság ideológiai fejlődésére. Acta Universitas Szegediensis de

milok XI. századi jelenléte mellett foglal állást. Szegefű szerint a Maros-vidékre a XI. század elején jelentős számú szláv bevándorló érkezett bolgár területről, az Északi-Timok folyó mellől (nagyjából a mai Niš környékéről). Ezek a szlávok az első Bolgár Cárság megsemmisüléséhez vezető bizánci támadások idején (1001–1018 között), majd Petar Deljan felkelésének leverése után (1041) menekülhettek Ajtony territóriumára. Ők hozhatták be a vidékre a bogumil tanokat, amelyek elsősorban az itteni szláv lakosság és a behurcolt foglyok köreiben terjedhettek el.⁸ Szegefű szerint a bogumilizmus Maros-vidéki jelenlétéről számos korabeli forrás tanúskodik.⁹ Szent István I. törvénykönyvének 1. cikkelye szerint voltak, akik azt hirdették, hogy nincs szükség egyházi vagyponra.¹⁰ Az Intelmek említést tesz a Szentháromság egységét megbontani igyekvőkről, figyelmezteti Imre herceget az eretnekség veszedelmeire, és leírja az Atanáz-féle hitvallást.¹¹ Ugyancsak a herezis jelenlétére utaló jel lehet, hogy Gizella királyné a későbbi koronázási palástra hímezte a *Credo*-t.¹² Szegefű szerint a bogumilizmus a magyar szállásterület déli periferiáin hódított a legeredményesebben, ahol a magyarokkal vegyült szláv népek éltek. Szent István Nagyobb legendája alapján azt is igazolni próbálta, hogy a keresztény térítés is itt haladt a legnehezebben.¹³

Szegefű a fent említett források mellett elsősorban Szent Gellért *Deliberatió*jára építette az álláspontját.¹⁴ Nézete szerint ez a mű több ponton is kimondottan a bogumil eretnekséggel száll vitába. Gellért cáfolja azt a manicheus nézetet, miszerint Isten jó és rossz dolgokat is teremtett, majd azt az — általa szintén „manicheusnak” minősített, valójában bogumil hatásról árulkodó — felfogást

Attila József nominatae. *Dissertationes Slavicae. Supplementum* 14. (1983) 39–68. (a továbbiakban: *Szegefű*, Bogumil eretnekség).

8 *Szegefű*, Bogumil eretnekség 39–41. p.

9 *Szegefű*, Eretnekség és tirannizmus 501. p.; *Szegefű*, Bogumil eretnekség 46. p.

10 *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. 142. p. — Szegefű figyelmét elkerülte, hogy István törvényeinek ez a részlete szó szerinti átvétel a 847. évi mainzi zsinat 6. cikkelyéből (*Závodszy*, i. m. 15–16. p.; Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.] [a továbbiakban: *ÁKÍF*] 49. p. [125. jegyz. — *Kristó Gyula* munkája]), ezért aligha vonatkozhat a magyarországi bogumilokra.

11 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed.: Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: *SRH*) II. 621. p.

12 *Szegefű*, Bogumil eretnekség 46. p.

13 *Szegefű*, Bogumil eretnekség 46. p.

14 *Szegefű*, Eretnekség és tirannizmus 503–507. p.

amely szerint a rossz dolgok a Sátán alkotásai. Gellért az egyház álláspontját képviselve kijelenti: mindent Isten hozott létre, és Isten minden teremtménye eredendően jó volt, a Sátán legfeljebb elronthatta azokat. A később vértanúságot szenvedett püspök további érvekkel is védi az egyház tanítását: cáfolja, hogy a világ teljesen el fog pusztulni, hogy Isten rossz szellemeket is teremtett (azok ugyanis maguktól lettek rosszá), hogy a Nap és a Hold paráználkodnának egymással, hogy a gonosz szellemek az égben is megtalálhatóak, hogy az emberek és a barmok születésüktől fogva rosszak, vagy hogy nincs pokol. A püspök védelmébe veszi a bogumilok által elutasított Ószövetséget, Mózeset, a szentkultuszt és az egyház szentségeit.¹⁵ Kinyilvánítja, hogy a próféták egyenrangúak, és hogy Mária valóban Istenanya, valamint hogy Jézus testileg is feltámadt.¹⁶

Szegfű cáfolta Redl Károly azon fentebb ismertetett véleményét, hogy az eretnekekre vonatkozó kifejezésekkel Gellért valójában a pogányokra céloz. A *Deliberatio* szövege ugyanis egyértelműen megkülönbözteti egymástól a pogányokat, az eretnekeket, a zsidókat, a hittagadókat (aposztátákat) és az álkeresztényeket. Gellért ráadásul fellép azok ellen, akik visszakövetelik a holtak lelkéért felajánlott engesztelő ajándékokat. Szegfű szerint ez nem vonatkozhat a pogányokra, mert szerinte a honfoglalás kori sírleletek bizonyítják, hogy a pogány magyarok hittek a halott lelkéért adott engesztelő adományokban. Azt, hogy az eretnekségen Gellért leginkább a bogumilizmust értheti — és annak tanaival vitatkozik — Szegfű szintén megpróbálta igazolni. A *Deliberatio* ugyanis hitet tesz a test feltámadása mellett. Ezt a legtöbb eretnekség nem vitatja, a bogumilok viszont igen (a pontosság kedvéért tegyük hozzá: a bogumilok a test anyagi volta miatt tagadják mind Krisztus testi feltámadását, mind a hívők test szerinti feltámadását az utolsó ítélet napján). Mivel Gellért azt is leírja, hogy nem szólhat az eretnekek ellen, Szegfű feltételezi, hogy a királyi hatalom támogatta a herezist.¹⁷

Szegfű szerint ugyancsak a bogumilok életmódjára és erkölceire vonatkozhatnak a *Deliberatio* szövegének az apa- és anyagyilkosokra, a homoszexuálisokra és az állatokkal fajtalankodó paráznákra, a hazugokra és a hamisan esküvőkre vonatkozó megjegyzései. A szülőgyilkosságra vonatkozó részlet magyarázata

15 *Szegfű*, *Eretnekség és tirannizmus* 504–507. p. — A Gellért művében Szegfű szerint előforduló bogumil tanokra ld. még *Szegfű*, *Bogumil eretnekség* 48–53. p.

16 *Szegfű*, *Eretnekség és tirannizmus* 506. p.

17 *Szegfű*, *Eretnekség és tirannizmus* 507–508. p.

Szegfűnél: a bogumil hívó a *consolamentum* (kézrátétel)¹⁸ szertartásával nyerte el bűneinek bocsánatát, viszont amennyiben ezek után bármit is vétkezett, akkor a lelke elkárhozott. Ezért a hívők a kézrátételhez csak haláluk előtt folyomodtak, így elkerülve a kárhozatot. Amennyiben az egyén mégsem halt meg, lelke üdvének érdekében a hozzátartozói megölték: ezért nevezhetők a bogumilok — Szegfű szerint — anya- és apagyilkosoknak. A fajtalankodásra vonatkozó megjegyzés magyarázatát Szegfű a házasság szentségét tagadó bogumil eszmére alapozza. Szerinte ugyanis az eretnekség követői különművekkel nem élhettek szexuális életet, ez ugyanis gyermekáldással járt volna, ami folytán újabb lelkek zárultak volna be a bogumil meggyőződés szerint a Sátán által kreált anyagi testbe. Ezért „elképzeltető, hogy a homoszexualitás is előfordult, csakúgy mint az állatokkal való közösülés, azoknál a vakbuzgóknál, akik hittek bár, de nem tudtak ellenállni szexuális vágyaiknak.” A fogadalom és az eskü a bogumil tanok szerint szintén az ördög műve. Ugyancsak a balkáni eretnekség híveire volt jellemző Uriel arkangyal tisztelete.¹⁹

Mindezek alapján Szegfű László a *Deliberatiót* bogumillelens vitairatnak tartja.²⁰ Gellért püspök Ingrimusnak ajánlja művét: ez utóbbi — Szegfű nehezen igazolható álláspontja szerint — a csanádi püspökkel ellentétben a királyi udvarban élt, és ott hitvitákat folytatott az eretnek Methodiusszal.²¹ Szegfű szerint maga Aba Sámuel is bogumil volt, vagy legalábbis hatalma megszilárdulása érdekében támogatta az eretnekmozgalmat.²² Ezzel kapcsolatban a XIV. századi Krónikakompozícióra hivatkozik, amelyben az áll, hogy Aba megvetette a nemeseket, szerinte mindene közös volt a szolgálkkal, nemtelenekkel evett és lovagolt, semmibe vette az esküt, bűnbánat és gyónás nélkül koncoltatta fel az ellene összekülvöket, mindenáron békét akart, és nem volt hajlandó folytatni Szent István

18 A kézrátételről bővebben ld. *Angelov, Dimitar: Bogomilstvoto v Bulgarija*. Szófia, 1969. 321, 323, 325, 332. p.

19 *Szegfű, Eretnekség és tirannizmus* 508–509. p., idézet: 509. p.

20 *Szegfű, Eretnekség és tirannizmus* 513. p.

21 *Szegfű, Eretnekség és tirannizmus* 513. p. — Az Ingrimus és Methodius között a királyi udvarban folyó hitvitákra Szegfű Gellért egyik kijelentéséből következtet: *Tu autem ne innitaris [in] quisquiliis, ne quidem suffoceris aristos et controversialibus culmis, immo in mensa divini dicti apposita simpliciter sume gratantis dispertire alis senis suffultus*. (*Deliberatio Gerardi Moresanae aecclisiae episcopi supra Hymnum trium puerum*. Szerk.: Karácsonyi Béla — Szegfű László. Szeged, 1999. [a továbbiakban: *Deliberatio*] 244. p.)

22 *Szegfű, Eretnekség és tirannizmus* 510–515. p.; *Szegfű, Bogumil eretnekség* 47., 50–51. p.

és Orseolo Péter politikáját.²³ Az Altaichi Évkönyv ezen kívül említi Aba három hívének nevét, és e nevek közül kettő szláv eredetű. Szezfű szerint a szláv nevek viselői bolgárok is lehettek, akik révén a király megismerkedhetett a bogumil tanokkal.²⁴

Hasonlóképpen fontos szerepet tulajdonít Szezfű a bogumilizmusnak a Vata-féle pogánylázadás idején is. Erre a XIV. századi krónikakompozíciót hozza bizonyítékkul, amely éppen Gellért püspök és Szolnok ispán megölésénél két alkalommal is eretnekeket említ.²⁵ Szezfű az eretnekmozgalom ismételt megerősödését a keresztény királyság elleni felkelés során azzal magyarázza, hogy a bogumilizmus — amint a fentebb már leírtakból láthattuk — szélsőségesen antifeudális. Hívei szerinte az állam ördögtől rendelt intézmény, a törvény, a királyi hatalom, a hivatalok feleslegesek, nem kell adót fizetni senkinek, le kell számolni a püspökökkel, papokkal, le kell rombolni a templomokat, elégetni a kereszteteket, tizedet nem kell fizetni. A keresztény monarchiát lebontani kívánó pogányok törekvései ezért igen rokonszenvesek lehettek a bogumil eretnekeknek.²⁶ Ráadásul a Vata felkelésének leverése után András király megparancsolja: a pogányok térjenek vissza Krisztus igaz hitére. Szezfű szerint tehát volt nem igaz hit, eretnekség is.²⁷

A XI. századi magyarországi bogumil jelenlét kérdésének egyes résztemáival legújabbban Déri Balázs foglalkozott 2008-ban megjelent tanulmányában.²⁸ Déri a *Deliberatio* néhány részletét vizsgálta elsősorban filológiai szempontból nagy kritikai apparátussal és meggyőző tudományos háttérrel. Ebben a munkában egyértelműen cáfolja Szezfű László nézetét, miszerint Uriel arkangyal eretnekek általi tisztelete Gellért művében a magyarországi bogumilok jelenlétére utalna. Déri Balázs, amint azt tanulmányában is leszögezi, nem vizsgálta átfogóan a problémát, csupán a szakirodalomban megjelent egyes nézeteket cáfolta, Redl

23 *SRH* I. 329. p.; magyar fordítása: *ÁKÍF* 286–287. p. (Kristó Gyula) — *Szezfű*, Eretnekség és tirannizmus 514. p.

24 *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* Collegit Albinus Franciscus Gombos. I–III. Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: *CFH*) I. 94. p.; magyar fordítása: *ÁKÍF* 243. p. (Makk Ferenc) — *Szezfű*, Eretnekség és tirannizmus 514. p.

25 A krónikarészletre ld. *SRH* II. 341., 342. p.; *Szezfű*, Eretnekség és tirannizmus 515. p.

26 *Szezfű*, Bogumil eretnekség 56–57. p.

27 *SRH* I. 344. p. — *Szezfű*, Bogumil eretnekség 58. p.

28 Déri Balázs: Egy Jeromos idézet Szent Gellértnél — és a bogumilok. In: *Antik Tanulmányok* 52. (2008) 67–82. p. (a továbbiakban: Déri, Jeromos idézet).

Károlyhoz hasonlóan szerinte is Gellért az eretnekség értelmezési kategóriáját a pogányokra használja.

A bogumilizmus XI. századi magyarországi jelenlétének forrásai

Témánk legfontosabb forrása — ahogy az a fenti historiográfiai áttekintésből is kiderült — Szent Gellért csanádi püspök *Deliberatio supra Hymnum trium puerorum* c. nyolc könyvből álló munkája, amelyet az 1046-ban vértanúságot szenvedett főpap egy bizonyos Isingrimus kérésére írt, vélhetően 1042 nyarán.²⁹ Mint arról az előző fejezetben szintén szóltam, Szegfű László szerint ez a munka valójában a bogumilok ellen írott vitairat, amelyet Gellért azért készített Isingrimusnak, mert az a királyi udvarban tartózkodva az eretnekek egyikével, bizonyos Methodiusszal folytatott hitvitákat.³⁰

Az a megállapítás, hogy a *Deliberatio* lényegét tekintve vitairat lenne, véleményem szerint nem állja meg a helyét. A Három fiú himnuszáról szóló elmélkedés — ahogy címe is mutatja — elsősorban irodalmi-teológiai munka, amelyet a mártírpüspök Dániel próféta ószövetségi himnuszára épít.³¹ Természetes, hogy a szerző eközben gyakran utal a saját mozgalmas korára, a környezetében zajló aktuális eseményekre és kortársaira is: így a pogány magyarokra, a rossz vezetőkre — és tagadhatatlanul többször is említ manicheusokat, eretnekeket, akiknek a tanaira reagál, védi tőlük a saját hitét. Bár a *Deliberatio* ezeket az eretnekeket soha nem nevezi bogumiloknak, az ellenük felhozott érvelésből és hittételekből kirajzolódik a bogumil eretnekség eszmerendszerének váza.

A kérdés tisztázására érdemes a *Deliberatiót* összevetni *Cosmas presbyter* bolgár klerikus X. század derekán, ószláv nyelven írott beszédével, amely a kutatás egybehangzó véleménye szerint csakugyan a bogumilok elleni vitairatként készült. E munka páratlan forrás a téma kutatói számára, *Cosmas presbyter* ugyanis testközelből élte meg az eretnekek fenyegető jelenlétét, haragos hangvétellű beszéde valóban tökéletes mintája az eretnekek ellen írott vitairatoknak, a hazai szakirodalom azonban — valószínűleg nyelvi nehézségek miatt — mindeddig

29 Szegfű László: In: *Deliberatio* X–XI. p. — A *Deliberatio* kutatástörténetéről bővebben ld. *Nemerkényi Előd*: Szent Gellért *Deliberatiójának* kutatástörténete. In: *Fons* 10. (2003) 3–19. p.

30 Szegfű, *Eretnekség és tirannizmus* 513. p.

31 Dániel 3,57–65. — Szegfű László tévesen csak Dániel 3,58–65 verseire teszi a Gellért által elemzett részletet: *Szegfű, Eretnekség és tirannizmus* 503. p.

nem használta fel. A bolgár pap egész munkája az eretnekek istentelenségéről szól, a szerző állandó értetlenségének ad hangot: nem érti, az eretnekek hogy nem fogják fel a Szentírás vonatkozó passzusait, pedig azok világosan és egyértelműen az egyház álláspontját támasztják alá az eretnek eszmékkel szemben. Gellért művének gerincét viszont a himnusz sorai köré szőtt elmélkedés alkotja.

A *Deliberatio* a szerző elsődleges szándéka szerint már csak azért sem lehet bogumillelenez vitairat, mert az egész mű egy ószövetségi himnusz soraira épül, a középkori újmanicheista eszmék viszont — ahogy fentebb már jeleztem — elvetették az Ótestamentumot, a prófétákat.³² Egy vitairatban Gellért nyilvánvalóan nem egy olyan himnusza építette volna az érvelését, amelyet ellenfelei a Sátán alkotásának tartanak, szerzőjét (Dánielt) pedig a többi ószövetségi prófétával együtt a Sátán bábjának.³³ Mindezek alapján úgy vélem: a *Deliberatio* a címevel összhangban valóban egy bibliai himnusz által keltett asszociációkra épített elmélkedés, ám sorai között sűrű utalásokat találunk Gellért korának valóságára (és így a korabeli eretnekségre is).

Ugyancsak Gellért püspöknek tulajdonítható a *Homiliae de incarnatione Domini et de Beata Virgine* (Szentbeszédek az Úr megtestesüléséről és a Boldogságos Szüzzről) c. munka, valószínűleg a püspök homilia-gyűjteményének bevezető részlete. Ebben a munkájában Gellért ugyancsak szót emel az eretnekek ellen: kiátkozza ugyanis az eretnekeket, megerősíti a két testamentumba és az egyházatyákba vetett hitét.³⁴

Nem lehetetlen, hogy szintén Gellért püspök volt a tényleges szerzője Szent István király Imre herceg számára készített Intelmeinek is. Keletkezésének időpontja vitatott: ezt egyesek 1013–1015 közé, míg mások 1023–1024 közé teszik, csak az bizonyos, hogy ez Imre halála előtt készülhetett.³⁵ Szegfű László szerint³⁶ ebben is található utalás az eretnekség korabeli magyarországi jelenlétére: az In-

32 *Deliberatio* 243., 391. p.

33 Szegfű László ellenkező álláspontot képvisel: szerinte a himnusztól magáról is vitakozhatott Gellért az eretnekekkel: *Szegfű, Eretnekség és tirannizmus* 504–505. p.

34 *ÁKÍF* 405–407. p.

35 *Békefi Remig: Szent István király intelmei*. In: Századok 35. (1901) 922–990. p.; *Szovák Kornél — Veszprémy László: Krónikák, legendák, intelmek — utószó*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed.: Emericus Szentpétery. Reprint kiadás. I–II. Bp. 1999. II. 721–799. p., 792–793. p.

36 *Szegfű, Eretnekség és tirannizmus* 501. p.

telmek szerzője ugyanis felhívja a figyelmet arra, hogy aki megkísérli megbontani a Szentháromság egységét, az eretnek.³⁷

A XIV. századi krónikakompozíció³⁸ és az 1075 körül keletkezett Altaichi Évkönyv³⁹ Aba Sámuel uralkodására vonatkozó részleteit Szegfű László — mint fentebb láthattuk — annak bizonyítására használta fel, hogy Aba Sámuel pártolta az eretnekeket, sőt hogy esetleg maga is eretnek volt. Mindkét szöveg értékelésére visszatérek a továbbiakban, azt azonban már most le kell szögezni, hogy a krónikakompozíció tudósításának egyik forrása éppen az Altaichi Évkönyv volt.⁴⁰ A két híradás tehát nem tekinthető egymástól független, önálló — és ezért egymást igazoló — információknak.

Bogumil tanok voltak-e a XI. századi Magyarország déli vidékein terjedő nézetek?

A forrásainkban többször előfordul ’eretnek’ (*hereticus*) és ’eretnenség’ (*heresis*), illetve ’manicheus’ és ’methodiánus’ kifejezések pontos jelentését a szakirodalom csak a *Deliberatio* vonatkozásában vizsgálta: Gellért püspök művében Redl Károly, Klaniczay Gábor és Déri Balázs álláspontja szerint ezek a szavak a pogányokat és a pogányságot jelölik,⁴¹ Rónay György és Szegfű László szerint viszont valóban eretnekekre vonatkoznak.⁴² Forrásaink alaposabb vizsgálata azonban azt mutatja, hogy ezekkel a kifejezésekkel a *Deliberatio* — továbbá az Intelmek és Gellért homíliái is — mindenképpen valamiféle keresztény mozgalomra, eretnenségre, és nem a pogányságra utal, hiszen mindhárom szöveg olyan nézeteket tulajdonít a *hereticus*oknak, amelyek egyértelműen csakis a keresztény eszmerendszeren belül értelmezhetők.

A *Deliberatió*ban ilyen például a Szentháromság egysége, a test feltámadásának tétele, a szentségek kérdése, az Ószövetség fontossága és az elhunytak lelki

37 Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Szerk.: Érszegi Géza. Bp., 2004. 49. p. (*Csóka J. Gáspár* fordítása).

38 *SRH* I. 324–333. p.

39 *ÁKÍF* 243–255. p.

40 *SRH* I. 325–334. p. (ld. *Domanovszky Sándor* megjegyzéseit a kritikai apparátusban).

41 *Redl*, Problémák 213–215. p.; *Klaniczay Gábor*: In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál — Makk Ferenc. Bp., 1994. 196. p. (s. v. *Eretnenségek*); *Déri*, Jeromos idézet 81. p.

42 *Rónay*, Bogumilizmus 471–474. p.; *Szegfű*, Eretnenség és tirannizmus 502–503. p.

üdvéért felajánlott alamizsna szükségessége. A pogányokkal ezekről nem lehetett volna bibliai alapon vitázni, hiszen ők nem ismerték a Szentírást, gyökerestől elvetették a keresztény tanokat, és azok részleteivel, teológiai háttérével sem foglalkoztak. Ebben a tekintetben tehát egyetértek Rónay Györggyel és Szegfű Lászlóval: a *Deliberatio* egyértelmű különbséget tesz a kereszteleetlen és a kereszténységet eleve elvető pogányok, illetve az eretnekek között, akik magukat minden bizonnyal kereszténynek tartják, de az egyház egyes tanait vitatják vagy elutasítják.⁴³

Hasonlóan következetesnek tűnik az Intelmek és Gellért homíliáinak szóhasználatát: mindkét műből kiderül, hogy a bennük *hereticusként* megjelölt csoportok vitatják, nem pedig tagadják az egyetemes egyház tanait.⁴⁴ Az alábbiakban sorra veszem legfontosabb forrásainkat, és összegyűjtöm az eretnek tanokra vonatkozó megjegyzéseiket, hogy ezek segítségével pontosan meghatározhassam a XI. századi Magyarország déli területein terjedő herezis lényegét és eredetét. Csak azokat a részleteket emelem ki, amikor forrásaink egyértelműen eretnekekről vagy eretnekségről beszélnek, a vitatott értelmezésű célzásokkal itt nem foglalkozom.

Legfontosabb kútfőnkben, a *Deliberatióban* Gellért szembeszáll „manicheusokkal”, akik azt állítják, hogy „Isten nem mindent teremtett egészen jónak, megpróbálván bizonyítani, hogy mind a jóknak, mind a gonoszoknak a Mindenható a teremője”,⁴⁵ illetve hogy „egyes dolgok Istentől vannak, mások az ördögtől, Isten egyes alkotásai jók, mások rosszak.”⁴⁶ Gellért szerint a „manicheus” eretnekek fanatikusok, káromolják a szent szertartásokat, az egyházat, a papságot és Jézus Krisztust, visszakövetelik a halottak lelki üdvéért adott alamizsnát, hazugságokat terjesztenek a papokról, és tagadják a test feltámadását — ő pedig még csak nem is szólhat ellenük. Ezek az eretnekek az újonnan

43 Pogányokról (*pagani* — vagy tanai körülírása) esik szó pl. *Deliberatio* 5., 23., 55., 57., 133., 348., 455. p. — eretnekekről (*heretici*) pl. *Deliberatio* 31., 37., 67., 159., 175., 185., 187., 243., 271., 345., 349., 389., 505–507. p.; manicheusokról (*manichei*) pl. *Deliberatio* 7., 9., 495. p.

44 A homíliákban Gellért püspök jól megkülönbözteti az eretnekeket (akik tagadják az Ószövetséget és az egyházatyák tanítását), ill. a pogányokat, akik korábban nem hallhattak Isten igéjéről — *Heinzer, Felix*: Neues zu Gerhard von Csanád: die Schlußschrift einer Homiliensammlung. In: *Südostforschungen* 41. (1982) 1–7. p., 7. p.; magyar fordítása: *ÁKÍF* 406. p. (Szegfű László)

45 *Manichei dicunt, quod non omnia creauerit ualde bona deus, conantes ut bonorum, sic malorum omnipotentem assererecreatorum.* — *Deliberatio* 6. p.

46 *Hoc autem propter manicheum, qui dicit: quedam a deo, quedam a diabolo, quedamque dei bona, quedamque mala.* — *Deliberatio* 8. p.

megtértek közül kerültek ki.⁴⁷ A „manicheusok” az egyház tanításával ellentétben megvetik az ószövetségi prófétákat.⁴⁸ Mivel a *Deliberatio* a Naphoz hasonlítja azt, aki az eretnekek előtt tanít a Szentháromságról, nyilvánvaló, hogy az eretnekek tagadták az Atya, a Fiú és a Szentlélek hármasságát is.⁴⁹ Gellért szerint egyes eretnekek úgy vélik, hogy az angyalok közül néhányan emberekkel léptek testi kapcsolatra, így nemzették Isten fiait.⁵⁰

Másik fontos forrásunk, Gellért püspök homíliáinak töredékes bevezetője a következőképpen ír: „Kiátkozom az összes eretnekséget és szakadárt és valamennyi tévelygést. Elfogadom a két testamentumot és az összes egyházatya szerfelett világos tanítását.”⁵¹ Különösen fontos, hogy Gellért itt egyformán hitet tesz a két testamentum mellett, valamint védelmébe veszi az egyházatyák tanításait. *Cosmas presbyter* munkájából tudjuk, hogy a bogumilok mind az Ószövetséget, mind az egyházatyák műveit elutasították.⁵²

A leírtakból kitűnik: Rónaynak és Szegefűnek igaza van abban, hogy a *Deliberatio*-ban és Gellért homíliáiban említett „manicheus” vagy „eretnek” tanok nagy része megegyezik a *Cosmas presbyter* munkájában részletesen bemutatott bogumil eszmerendszerrel.⁵³ A balkáni eretnekség hatását tükröző nézetek a XI. századi magyarországi herezis tételei közül: a papok és az egyház hatalmának

47 *Pro dolor, uero nunc multi pullulant in ecclesia, immo iam totum occupant orbem, et nemo est, qui talium ineptiis contradicat. O quantos sentio diaboli filios, quibus loqui non patior. Hoc tempore omnes maledixerunt apud nos concitati zelo non solum diuinis ritibus et aeclesie et sacerdotibus, quin etiam ipsidei filio Iesu Christo domino nostro. Omnibus inaudita seculi hereses [sic!] repetere helemosinas pro animabus defunctorum christianorum more expensas. Non estimes frater carissime minorem persecutionem et heresem antiquioribus hanc esse. (...) Nam quorundam, nisi fallor, intentio est, quo ecclesiastica uirtus suffragantibus methodianistis atque dignitas apud nos circa hereticorum libitum tota quandoque infermetur. — *Deliberatio* 182–184. p.*

48 *Deliberatio* 243–245. p. — Amikor Gellért más helyen a Szíriusz csillaghoz hasonlítja azt, aki a két testamentum segítségével töri meg az eretnekek erejét (*Deliberatio* 343–345. p.), szintén az ószövetségi tanításokat elutasító szakadár tanokra utalhat.

49 *Deliberatio* 271. p.

50 *Deliberatio* 159. p.

51 ... *anathematizo omnes hereses et scismaticos et peccata universa. Recipio duo testamenta et omnium sanctorum patrum preclarissima dicta. — Heinzer, i. m. 5. p.; AKÍF 406. p. (Szegefű László).*

52 *Monumenta Bulgarica. A Bilingual Anthology of Bulgarian Religious Texts from the 9th to the 19th Centuries.* Ed.: Thomas Butler. Michigan, 1996. (továbbiakban: *Cosmas presbyter*) 163–165. p.

53 *Rónay, Bogumilizmus 471–474. p.; Szegefű, Eretnekség és tirannizmus 503–507. p.*

elutasítása;⁵⁴ az egyházi liturgia elvetése;⁵⁵ az Ótestamentum és a próféták tekintélyének tagadása;⁵⁶ egyes teremtmények (az anyagi világ) ördögtől való eredeztetése;⁵⁷ a test feltámadásának tagadása (a test is anyagi természetű, ezért a Sátán teremtménye);⁵⁸ a Szentháromság tagadása.⁵⁹ A magyarországi herezis bogumil eredetére utalhat az is, hogy Gellért az eretnekeket „manicheus”-nak nevezi.⁶⁰

Szegfű bogumil eredetűnek tekinti azt a *Deliberatió*ban említett eretnek nézetet is, amely szerint az utolsó ítéletkor a föld és az ég el fog pusztulni.⁶¹ Ez nem szerepel *Cosmas presbyter* munkájában, ennek ellenére valóban levezethető az ott bemutatott bogumil eszmékből. A földet és az eget (a látható égboltot, és nem a mennyet értve ez alatt) a bogumilok szerint a Sátán teremtette.⁶² Mindezt továbbgondolva pedig Isten, amikor végleg legyőzi majd az ördögöt, akkor a dualista nézetek alapján annak alkotása, az anyagi világ is nyilvánvalóan elpusztul. Szegfű szerint szintén a bogumilokra (és nem a pogány magyarokra) vonatkozik a *Deliberatio* azon megjegyzése, hogy a „manicheusok” visszakövetelték a halottak lelki üdvéért az egyháznak adott ajándékot. Ezen megállapítása nem meggyőző, álláspontja alátámasztására ugyanis azt hozza fel, hogy a pogány magyarok nagyon is fontosnak tartották a halott elődökért végzett szertartásokat, amiről a gazdag honfoglalás-kori sírleletek tanúskodnak.⁶³ Véleményem szerint ez az érv nem perdöntő, hiszen a *Deliberatió*ban az egyháznak adott ajándékokról (alalmazásról) van szó, amit a pogányok nyilvánvalóan elutasítottak (a túlvilágról alkotott keresztény nézetekkel együtt). Amennyiben viszont nem csak az adott szövegrészletet, hanem tágabb környezetét is vizsgáljuk, szembeűnik, hogy a püspök kétszer is használja az ’eretnek’, illetve az ’eretnekség’ szót: „A korszak

54 *Deliberatio* 184. p. Az egyház védelméről ld. még 190., 204, 219. p. — vö. *Cosmas presbyter* 167. p.

55 *Deliberatio* 184. p. — vö. *Cosmas presbyter* 156. p.

56 Ótestamentum és a próféták védelméről és ezeknek eretnekek általi elvetéséről és ld. *Deliberatio* 64., 66., 70., 76., 118–120., 242., 390. p.; *AKÍF* 406. p. (*Szegfű László*) — vö. *Cosmas presbyter* 156., 163–165. p.

57 *Deliberatio* 8. p. — vö. *Cosmas presbyter* 165. p.

58 *Deliberatio* 184. p. — vö. *Petranović, Božidar*: Bogumili. Crkva Bosanska i krstljani. Zadar, 1867. (a továbbiakban: *Petranović, Bogumili*) 54. p.

59 *Deliberatio* 270. p. — vö. *Petranović, Bogumili* 51. p.

60 *Szegfű, Eretnekség és tirannizmus* 503. p.

61 *Szegfű, Eretnekség és tirannizmus* 505. p.

62 *Cosmas presbyter* 165–167. p.

63 *Szegfű, Eretnekség és tirannizmus* 507–508. p.

soha nem hallott eretneksége, hogy visszakövetelik az elhunytak lelkéért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat. Ne gondold (...), hogy ez kisebb üldöztetés és eretnekség a régebbieknél.⁶⁴ Mivel fentebb már szó esett arról, hogy forrásaink élesen megkülönböztetik egymástól a pogányságot és az eretnekséget, ez a részlet teszi valóban egyértelművé, hogy a holtak lelki üdvéért adott alamizsnát nem sámánhitűek, hanem szakadár keresztények utasították el. Közvetetten ezt is levezethetjük a balkáni bogumil nézetekből: utalhat a pokol létének megkérdőjelezésére és a testi feltámadás dogmájának tagadására is.

Arról viszont, hogy az angyalok testi kapcsolatot létesítettek volna az emberekkel, és így nemzették volna Isten fiait, nem esik említés sem a balkáni bogumilizmus forrásaiban, sem a kérdéssel foglalkozó szakirodalomban. Szegefű szerint bogumil hatást mutat az is, hogy az eretnekek Gellért szerint nem azonos mértékben tisztelik az apostolokat és az evangélistákat, hanem kiemelik közülük Jánost.⁶⁵ Ilyesmíről azonban a balkáni herezis külföldi forrásai nem tudósítanak, így ennek a tanításnak a bogumil eredetét semmi sem támasztja alá.

Szegefű szerint Szent István király Intelmeiben is van utalás a bogumil eretnekségre.⁶⁶ Amennyiben valóban így lenne, akkor azt feltételezhetnénk, hogy a bogumilizmus Ajtony területén (törzsi államán) kívül is tért hódított Magyarországon. Az Intelmek keletkezését a szakirodalom 1013–1015 közé vagy 1023–1024 tájára teszi,⁶⁷ tehát mindenképp korábbra, mint hogy Szent István 1028-ban leigázta Ajtony területét. Az Intelmek vizsgált részlete így szól: „... szilárdan hidd és mindennemű kételkedés nélkül valld Atyánkat, a mindenható Istent, az egész teremtés teremtményét, és egyszülött fiát, a mi urunk Jézus Krisztust, aki angyali üdvözlésre a Boldogságos Szűz Máriától született, s az egész világ üdvösségéért a keresztfán szenvedett, és a Szentlelket, aki a próféták, az apostolok és az evangélisták által szólt, továbbá hogy Isten egy, tökéletes, szét nem választható és szeplőtelenül tiszta. Ez az az egyetemes hit, amiben — mint Athanasius mondja — ha valaki nem hisz híven és szilárdan, nem üdvözülhet. Ha pedig valaha is akadnának a hatalmad alatt levők között olyanok — ami távol legyen —, akik a Szentháromságnak ezt az egységét megosztani, kisebbiteni vagy növelni pró-

64 *Omnibus inaudita seculi hereses [sic!] repetere helemosinas pro animabus defunctorum christianorum more expensas. Non estimes frater carissime minorem persequitionem et heresem antiquioribus hanc esse. — Deliberatio 184. p.*

65 *Deliberatio 245. p. — Szegefű, Eretnekség és tirannizmus 506. p.*

66 *Szegefű, Eretnekség és tirannizmus 501. p.*

67 *Kristó Gyula: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon. (A történettudomány kézikönyve) Bp., 2002. 18. p.*

bálnák, tudd meg, hogy azok az eretnekség urának szolgálai, nem pedig a szent-egyház gyermekei.”⁶⁸ Szegfű ezt a részletet azért tekintette bogumillellesnek, mert a Szentháromság tagadásának veszélyeire hívja fel a figyelmet. Kristó Gyula kutatásai szerint viszont az Intelmek itt nem konkrétan a bogumilizmus, hanem általában véve az eretnekség ellen emel szót. Az idézett szövegrészlet előbb a nikaia-konstantinápolyi hitvallás legfontosabb tanításait foglalja össze, majd az Alexandriai Szent Athanáznek tulajdonított *Symbolum Athanasiumra*⁶⁹ hivatkozva hívja fel a figyelmet a Szentháromság tagadásának téveszméjére.⁷⁰ Szent Athanáz műve a IV. században keletkezett, ezért kizárt, hogy bármi köze van a bogumilizmushoz. Az Intelmekből tehát nem következtethetünk a bogumilizmus magyarországi jelenlétére.

Rónay és Szegfű érveinek áttekintéséből kiderül, hogy Szent Gellért a *Deliberatióban* és homiliáinak bevezetőjében valóban találhatóak bogumil gyökerű tévtanok, ám a két történész által felsorolt párhuzamok közül nem mindegyik állta meg a helyét. Ugyanakkor további bogumil eszmékre is találhatunk utalást a *Deliberatióban*: olyanokra, amelyek a kutatás figyelmét eddig elkerülték. Gellért valószínűleg a szentkultuszt elutasító bogumil nézetekre utal, amikor hangsúlyozza a szentek tiszteletének fontosságát: ereklyéikben ugyanis a Szent-

68 ... *ut patrem Deum omnipotentem, factorem totius facture et unigenitum filium eius, dominum nostrum Ihesum Christum de Sancta Maria virgine angelo annuntiante natum ac pro totius mundi salute in crucis patibulo passum et Spiritum Sanctum, qui per prophetas et apostolos atque evangelistas locutus est, unam deitatem perfectam, indissolubilem, incontaminatam esse fimiter credas et sine omni ambiguitate teneas. Hec est fides catholica, quam sicut Athanasius dicit, nisi quisque fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non poterit. Si qui aliquando infra tuam inveniatur potentiam, quod absit, qui hanc collationem Sancte Trinitatis dividere vel minuire seu augere conantur, hos ipsos scias esse heresiarche servos et non sancte ecclesie filios.* — SRH II. 621. p.; magyar fordítása: *ÁKÍF* 129–130. p. (Bollók János).

69 Ez a mű negyven ritmusos tételben foglalja össze az egyház Szentháromságról szóló tanítását, szerzősége viszont kérdéses: *Vanyó László*: Az ókeresztény egyház irodalma. I–II. Bp., 2003. II. 508. p. — *Szegfű*, *Eretnekség és tirannizmus* 501. p.

70 *ÁKÍF* 130. p. (393. jegyz. — *Kristó Gyula* munkája) — Korábbi munkájában Kristó a zsarnok király figurájának toposzával hozta összefüggésbe a Szentháromság tagadóira vonatkozó szövegrészletet, mondván: az uralkodónak az Intelmek azért inti az egyház védelmezésére, hogy „nehogy az legyen a látszat, hogy magad is ellenség és bosszúálló vagy” (*ÁKÍF* 130.; *Kristó Gyula*: *Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan*. I. In: *Magyar Könyvszemle* 100. (1984) 159–175. p. [a továbbiakban: *Kristó*, *Források kritikája*] 173. p.). Később azonban maga mutatott rá, hogy az Intelmek „ellenség és bosszúálló” (*inimicus et ultor*) szöfordulata nem a zsarnok királyra, hanem a Sátánra vonatkozik (*ÁKÍF* 130. p. — 393. jegyz.), így ez a megállapítása pontosításra szorul.

lélek lakozik.⁷¹ Egyértelműen a test ördögi természetét hirdető bogumil tanítást cáfolja, amikor hamis prófétának nevezi azt, aki szerint Krisztus nem öltött emberi testet.⁷²

A fentiekből látszik, hogy Gellért püspök a *Deliberatió*ban és a homíliák bevezetőjében is ír olyan eretnek tanokról, amelyek megegyeznek a balkáni bogumil eretnekség hittételeivel, vagy azokból levezethetőek. Feltűnően hiányzik viszont az általa támadott eretnek tanok közül a világi hatalom és hierarchia tagadása, amely pedig *Cosmas presbyter* szerint a bolgár bogumilizmus egyik legfontosabb, alapvető tanítása.⁷³ Véleményem szerint ennek két magyarázata lehet. Tudjuk, hogy a balkáni eretnekség magterülete bolgár földön volt. Az eszmék innen kiindulva, elsősorban a kereskedelmi utak mentén terjedtek szét a Balkánon. Mivel a bogumilizmus nem rendelkezett kiépített egyházi hierarchiával és szabályozott dogmatikai rendszerrel, a tanok területenként változtak, alkalmazkodva a körülményekhez.⁷⁴ Hasonló lehetett a helyzet a XI. század eleji Magyarországon is. Az eretnek nézetek megjelentek ugyan Gellért környezetében, a *Cosmas presbyter* által leírt bolgár bogumilizmushoz képest azonban fontos helyi különbségek is kialakulhattak. Reálisan nézve azonban nem hihető, hogy a nomád társadalomból a keresztény állam felé vezető út elején járó magyar népesség éppen az új politikai berendezkedés kritikáját mellőzte volna a bogumil tanok közül. Sokkal valószínűbb, hogy Gellért azért nem ír művében a „manicheusok” hatalomellenes nézeteiről, mert a *Deliberatio* — ahogy arról már szintén szó esett — elsősorban dogmatikai munka. Szerzője az egyház védelmét fontosnak érezhette, a világi hatalom védelmét nem.

Összefoglalva tehát a XI. századi Magyar Királyság déli területein kimutathatók keresztény tévtanok, amelyeknek egy része a középkori eretnekségekkel szemben gyakran alkalmazott korabeli közhely vagy irodalmi toposz, ugyanakkor elgondolkodtató, hogy több eretnek nézet pontosan egyezik a balkáni bogumilizmus hittételeivel. Bár a bogumil eretnekség magyarországi jelenléte mellett kiálló kutatók álláspontja egyértelműen nem cáfolható, véleményem szerint sokkal valószínűbb, hogy a XI. századi Délvidéken kezdetleges szinten megrekedt, még a pogány hatásoktól jelentősen befolyásolt görög, majd latin ri-

71 *Deliberatio* 621. p. — vö. *Cosmas presbyter* 161. p.

72 *Deliberatio* 203. p. — Krisztus istenembségéről ld. még *Deliberatio* 531. p.; vö. *Petranović*, Bogumili 54. p.

73 *Cosmas presbyter* 156., 167. p.

74 *Ternovác*, Bogumil eretnekség 70., 74. p.

tusú keresztény térítést is elérhette az Észak-Balkánon végigsöprő bogumilizmus, mindennek egyvelegéből sajátos keresztény nézetek születhettek ezeken a déli területeken. Ez azért valószínű, mert az eretnkség észak-balkáni elterjedése során a herezis bolgár magterületétől távolodva a bogumil tanok szinte mindenütt sajátos egyveleget alkottak a keresztény térítés korai szintjén megrekedt helyi népesség saját hiedelmvilágának elemeivel, hasonlóan a boszniai eretnkséghez.⁷⁵ Mindezek alapján a jelentős egyezések mellett sem lehet a magyarországi tévelygést egyértelműen bogumil eretnkségként azonosítani.

A XI. századi magyarországi herezis területi elterjedése

Szegfő László szerint a bogumil tanok Magyarország nagy területein elterjedtek.⁷⁶ Amennyiben tényleg így lett volna, miért csupán a Maros-vidéken alkotó Gellért püspök munkáiban találjuk meg a nyomukat? Abból, hogy herezisre való utalás más forrásokban nem maradt fenn, arra következtethetünk, hogy az ország más részein ez nem ütötte fel a fejét, vagy ha mégis, csak jelentéktelen mértékben. Fentebb Kristó Gyula eredményei alapján bemutattam, hogy az Intelmek — amely valószínűleg azelőtt készült, hogy Szent István meghódította Ajtony territóriumát — Szegfő által bogumillellesnek minősített részei valójában az általános értelemben vett eretnkség, és nem egy konkrét eretnekmozgalom veszélyeire hívják fel a figyelmet. Nincs tehát okunk azt feltételezni, hogy az eretnkség Ajtony területein kívül is terjedt.

A bogumil eszmék Magyarországra kerülését Szegfő két bolgár migrációs hullámmal magyarázza: a szerinte alapvetően szláv lakosságú Dél-Alföldre a Bolgár Cárság leverése (1018) után, Petar Deljan magyar támogatással kirobbant, Bizánc elleni felkelésének leverését (1041) követően érkezhettek a területre bolgárok, és ők hozhatták be a bogumil tanokat is.⁷⁷ A bolgár területekről a délvidéki magyar területekre irányuló két bevándorlási hullámot azonban semmilyen fennmaradt írásos forrás sem támasztja alá, és a régészeti adatok sem tanúskodnak ilyesmiről. Az első Bolgár Cárság bukása után már csak azért sem számolhatunk komoly bolgár betelepüléssel Magyarországra, mert annak megdöntésében II. Baszileosz bizánci császár szövetségeseként 1015-ben Szent István király is részt vett, és

75 Ternovác, Bogumil eretnkség 67–69. p.

76 Szegfő, Eretnkség és tirannizmus 512. p.

77 Szegfő, Bogumil eretnkség 39–41. p.

országa a bolgárok szemében ellenséges területnek számíthatott. A Maros-vidék ura, Ajtony szintén Bizánc szövetségese volt.⁷⁸ Valószínűbbnek tartom, hogy a tévtanok Bosznia esetéhez hasonlóan Magyarországra is a kereskedelmi utak mentén hatolhattak be. Ajtony területe nem messze feküdt az ország belsejét a Balkánnal összekötő útvonaltól, amely a Duna mentén haladt. Minden bizonnyal innen — vagy az Ajtony territóriumával szomszédos bolgár területekről közvetlenül — terjedhetett át az eretnokség a Maros-vidék lakosságára. Ezzel kapcsolatban megint utalni kell arra, hogy a bogumilizmus ott tudott megtelepedni, ahol a keresztény térítés alacsony szinten megakadt. Ajtony territóriuma ilyen terület volt: a bizánci rítusú térítés érintette ugyan, de komoly eredményeket nem ért el.

A fennmaradt forrásaink a magyarországi eretnekek etnikai azonosítására nem alkalmasak. Mivel a bogumil tanok szláv területen alakultak ki, és a Balkánon is szláv területen terjedtek, logikus azt feltételeznünk, hogy Ajtony territóriumán belül is a szláv lakosság körében verhetek először gyökeret. Tőlük azonban hamar átvehették az eretnek nézeteket a magyarok is, különösen akkoriban, amikor Ajtony uralmának bukása és a csanádi püspökség megszervezése (1030) után a területen jelentős keresztény térítés kezdődött.

Aba Sámuel és a bogumilizmus

Szegfű László többször is leszögezi munkáiban: Aba Sámuel király maga is bogumil volt, és támogatta az eretnokséget.⁷⁹ Ezen feltevését a XIV. századi krónikakompozíció tudósítására alapozza,⁸⁰ amely szerint Aba „dühöngött” a magyarokra, megvetette a nemeseket, a szolgálkkal élt, nemtelenekkel evett, lovagolt és társalgott. Szegfű szerint ezek a motívumok a bogumil közösségi életformát tükrözik, és a rang megvetésére mutatnak. A krónikakompozíció szerint Aba semmibe veszi az esküt: Szegfű szerint ez a bogumil eskütagadással állítható párhuzamba. Ítélet és gyóntatás nélkül koncoltatta fel az ellene összeesküvőket, valamint megveti a háborút: ezek ugyancsak bogumil eszméket tükröznek. Eltörölte Péter rendeleteit: ezzel Szegfű szerint letért az államszervezés útjáról. IX.

78 *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, 1993. 59–60. p.

79 *Szegfű*, Eretnokség és tirannizmus 514–515. p.; *Szegfű*, Bogumil eretnokség 47., 50–51. p.

80 *SRH* I. 324–333. p.; magyar fordítása: *ÁKÍF* 382–390. p. (*Thoroczkay Gábor*) — *Szegfű*, Eretnokség és tirannizmus 514. p.

Benedek pápa 1044-ben kiközösítette Abát: Szegefű úgy véli, ennek oka is a király eretnek volta lehetett. A krónikakompozíció ezeken kívül név szerint is említi Aba néhány hívét, ezek: Vyske, Toyzlau és Pezli. Az első két név szláv, a harmadik germán eredetű. A szláv nevéek Szegefű szerint bolgárok is lehetek, akik 1018 után érkezhettek Bulgáriából előbb Ajtony területére, majd a Maros-vidéki törzs-fő bukása után Aba kíséretéhez csatlakozhattak, és ők közvetíthették a bogumil tanokat Aba felé.⁸¹ Szegefű még ennél is tovább megy, amikor leírja: Aba az eretnekekre — és a hozzájuk csatlakozó pogányokra⁸² — támaszkodva taszította le Pétert a trónról, udvarában pedig „pogány orgiákra emlékeztető tobzódás vegyült a hitviták forrongó hangulatával.”⁸³ Ugyancsak Aba bogumil voltára utaló jelnek tekinti Szegefű, hogy a *Deliberatio* többször is felemeli szavát a rossz király (a zsarnok) ellen.⁸⁴

Véleményem szerint ezekkel az érvekkel nem lehet bizonyítani azt, hogy Aba bogumil lett volna. A XIV. századi krónikaszerkesztmény által Aba ellen felhozott vádpontok többsége a zsarnokkal kapcsolatos irodalmi toposz (a nemtelenekkel való közösség, az esküszegés) és általánosság (béke szeretete): ezek nemcsak a bogumilokra jellemzőek. A krónikakompozíciónak azt a részletét, amely szerint Aba az ellene összeesküvőket ítélet és gyóntatás nélkül végeztette ki, Gerics József kánonjogi mintákra vezeti vissza, és nem tekinti feltétlenül hitelesnek.⁸⁵ Ha el is fogadjuk, hogy ellenlábásait Aba törvénytelen módon végeztette ki, és a gyónás szentségét is megtagadta tőlük, ezt még akkor is magyarázhatjuk egyszerű politikai leszámolásként. Az, hogy IX. Benedek pápa kiközösítette Abát, vitathatatlan, azonban ennek a háttérében valószínűleg külpolitikai okok álltak:

81 *Szegefű*, Eretnekség és tirannizmus 514–515. p.

82 A sámánhitűek és a bogumilok Szegefű szerint könnyen szót érthettek, mivel a bogumilizmushoz hasonlóan a magyar ősvallás is dualista szemléletű volt, vagyis a Jó és Rossz örök harcában hitt — *Szegefű*, Eretnekség és tirannizmus 514–515. p.

83 *Szegefű*, Eretnekség és tirannizmus 515. p.

84 *Szegefű*, Eretnekség és tirannizmus 515. p. — A zsarnok bírálata a Szegefű által felsorolt szöveghelyeken kívül is megtalálható, pl. *Deliberatio* 13., 185., 195. 199., 585. p.

85 *Gerics József*: Középkori források elbeszélésének értelmezése napjainkban (Szent Gellért Aba királyról). In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp., 1995. (METEM-könyvek 9.) 77–88. p. [Eredetileg megjelent: *Auslegung der Nacherzählung mittelalterlicher Quellen in unserer Zeit* (Bischof Sankt Gerhard von Tschana über König Aba). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32. (1986) 335–348. p.] (a továbbiakban: *Gerics*, Szent Gellért) 80–84. p.

a császári hatalomnak ekkoriban alávetett pápaság a Magyarország ellen készülõ császár politikai érdekeit kívánta így kiszolgálni.⁸⁶

Szegfû Aba eretnekségének bizonyítékául hozza az Altaichi Évkönyvbõl azt a részletet, amely szerint az új király eltörölte Péter törvényeit. Szem elõl téveszti viszont a szövegkörnyezetet, amely szerint Aba „zsinati gyûlést tartott, s a püspökök és fõemberek közös tanácsa révén elhatározta, hogy visszavonja mindazokat a törvényeket, amelyeket Péter saját kénye-kedve szerint jogtalanul rendelt el”.⁸⁷ Aba tehát éppen úgy törvénykezett, mint korábban Szent István, késõbb pedig Szent László és Kálmán: a fõpapok és az elõkelõk jelenlétében, egyetértésével. Ennek alapján nem mondhatjuk, hogy felszámolta a Szent István által megteremtett állami kereteket. Az, hogy a fõpapoknak a törvényhozásban is szerepet juttatott, sõt — ahogy azt szintén az Altaichi Évkönyvbõl tudjuk — a Péter által elûzött püspököknek igyekezett igazságot szolgáltatni, és ebben az ügyben a Szentszéket is megkereste,⁸⁸ azt igazolja, hogy együttmûködésre törekedett a klérussal. Gerics József szerint Aba és a püspökök viszonya — legalábbis a király uralkodása elején — kimondottan harmonikus volt.⁸⁹ Ezzel a véleményével az 1040-es évek belháborúiról egyébként élesen eltérõ nézeteket valló Kristó Gyula is egyetértett, mert Gellért a *Deliberatió*ban maga is szóvá teszi, hogy a püspökök közül egyedül áll szemben az uralkodóval.⁹⁰ Aba király és a püspökök együttmûködése nehezen fér össze a bogumilok államellenes és az egyházi szervezetet elutasító nézeteivel.

Aba Sámuel két hívének szláv eredetû neve alapján nem lehet egyértelmûen következtetni a nevek viselõinek etnikai hovatartozására, hiszen a névadást a névdívat erõsen befolyásolja.⁹¹ Ennek alapján nem jelenthetjük ki kétséget kizáróan az, hogy a király kíséretében bolgárok is lettek volna, és különösen nem feltételezhetjük, hogy ezek az állítólagos bolgárok bogumil nézeteket vallottak. Mint fentebb említettem, nincsen adatunk arra, hogy az elsõ Bolgár Cárság leverése után bolgár népesség érkezett volna Magyarországra, amennyiben viszont

86 *Gerics*, Szent Gellért 79. p.

87 *CFH* I. 94. p.; magyar fordítása: *ÁKÍF* 243. p. (*Makk Ferenc*).

88 *CFH* I. 94. p.; *ÁKÍF* 243. p. (*Makk Ferenc*).

89 *Gerics József*: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I. In: *Magyar Könyvszemle* 98. (1982) 186–197. p., 193., 195., 197. p.

90 *Kristó*, Források kritikája 171–172. p.

91 *Kristó Gyula* – *Makk Ferenc*: Nyelvtudomány. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk.: Bertényi Iván. (A történettudomány kézikönyve I.) Bp., 2001. 276–285. p., 284. p.

mégis lett volna ilyen bolgár migráció, akkor sem valószínű, hogy ezek a bevándorlók Aba eredeti szállásterületére, a Mátra vidékéig nyomultak volna északra. A bogumilizmus a bolgár területeken volt a legerősebb, a bizánci rítusú keresztény hívők azonban a középkor folyamán végig többségben maradtak még ott is. Amennyiben tehát bolgárok érkeztek volna Magyarországra és azon belül Aba szállásterületére, ezek nagyobb részben görög rítusú hívők lettek volna, és megjelenésüknek minden bizonnyal jelentős nyomai maradtak volna, például görög monostorok a Mátra vidékén. Ilyenekről viszont nincs tudomásunk. Másrészt a Mátra vidékén birtokos Abának trónra lépte előtt tudunkkal semmiféle kapcsolata nem volt a Maros-vidékkel vagy az ott élő bogumilokkal. Kik lettek volna azok a Szegfű által feltételezett bogumil támogatói, akik trónra segítették?

Szegfű egyik tanulmányában azt is valószínűsíti, hogy Aba udvarában bogumil teológusok működtek. Mivel Gellért püspök a *Deliberatio*-ban egy bizonyos Methodius tanítványai ellen is érvel,⁹² Szegfű 1968-ban ezt a Methodiust a királyi udvarban élő bogumil eretnekként azonosította, akivel Isigrimus — a *Deliberatio* címzettje — folytatott hitvitákat.⁹³ 1983-ban már másképpen vélekedett: ekkor Methodius tanítványai alatt szláv liturgia szerint miséző papokat értett.⁹⁴ Véleményem szerint az utóbbi megállapítás a helytálló. Gellért Methodiust említve a IX. században működött Szent Metódról beszélhetett. Ő alkotta meg a szláv nyelvű liturgiát, halála után viszont híveit a pápa üldözni kezdte, és azok a bolgár cári udvarban találtak menedéket.⁹⁵ „Methodius tanítványai” tehát szláv rítusú keresztények: az egyház felfogása szerint ezek is szakadárok, de nem bogumilok.

A fentiek alapján nem lehet igazolni, hogy Aba Sámuel maga eretnek lett volna, pártolta volna az eretnekséget, vagy hogy udvarában bogumilok éltek (és vitáztak) volna.

92 *Deliberatio* 184. p.

93 *Szegfű*, Eretnekség és tirannizmus 512–513. p.

94 *Szegfű*, Bogumil eretnekség 47–48. p.

95 *Váczy Péter*: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I. Szerk.: Serédi Jusztián. Bp., 1938. 214–265. p., 251. p.

A Vata-féle pogánylázadás és a bogumilizmus

Ugyancsak Szegfű Lászlóhoz köthető az a nézet, amely szerint Vata pogánylázadásának résztvevői közt jelentős számban jelen lettek volna bogumil eretnekek is.⁹⁶ A pogányság hívei és a kereszténység szakadár válfaját képviselő bogumilok elsősorban „antifeudális fanatizmusuk” miatt tudtak együttműködni: mind az eretnekek, mind a pogányok fel akarták számolni a nyugati típusú Magyar Királyságot. Szegfű mindezt a XIV. századi krónikaszerkesztmény tudósításával próbálja alátámasztani, amely a felkelőket két alkalommal is eretneknek (*heretici*) nevezi.⁹⁷ Valószínűbb azonban, hogy ebben az esetben viszont az ’eretnek’ jelző nem a bogumil herezis követőire vonatkozik, hanem a pogánysághoz visszatérni szándékozó szakadárookra, esetleg magukra a pogányokra. Amint azt fentebb már előadtam, forrásaink alapján az eretnekség Ajtony egykori territóriumára, Szent Gellért későbbi csanádi egyházmegyéjének területére korlátozódott. Arról, hogy ezen kívül is teret hódított volna, nincs tudomásunk. Az eretnekek politikai szerepvállalásáról forrásaink még utalások szintjén sem szólnak, így a bogumilok részvétele a Vata-féle pogánylázadásban nem bizonyítható.

Összegzés

A bogumil eretnekség XI. századi magyarországi jelenléte — a herezis észak-balkáni történetének kutatásához viszonyítva későn — először a XX. század közepén jelent meg a magyar kutatásban. A téma kutatói véleményüket elsősorban Szent Gellért *Deliberatió*jára és az Intelmekre alapozzák, érveiket azonban a szakirodalom egységesen mindmáig nem fogadta el.

A bogumil eretnekség antik manicheus alapokon a X. század közepén született meg a Bolgár Cárságban. E magterületről a tanok futótűzként terjedtek az észak-balkáni területeken. Bár ezzel a térhódítással a herezis alapvető hittételei megmaradtak, régióként tapasztalhatóak eltérések: például amíg a bolgár bogumilok elvetnek mindennemű egyházi is világi hatalmat — a Sátán művének tartva azt — Boszniában az eretnekek és a hatalom szoros együttműködése tapasztalható. Leszögezhető, hogy a bogumilizmus csak ott tud gyökeret verni, ahol az egy-

96 Szegfű, *Eretnekség és tirannizmus* 515. p.; Szegfű, *Bogumil eretnekség* 55–58. p.

97 *SRH* I. 341., 342. p.

házi jelenlét még nem szilárdult meg, valamint a kereszténység még megmaradt a pogány hagyományoktól befolyásolt szinten.

Az Intelmekben, Szent Gellért *Deliberatió*jában és homiliáinak fennmaradt bevezetőjében a szerző egyértelműen eretnekekről és nem pogányokról ír. Ezen eretnekség hittételeinek többsége a rendelkezésünkre álló csekély forrásanyag alapján megegyezik az Észak-Balkánon dúló bogumil eretnekség tanaival, vagy levezethető azokból, azonban több eltérés is tapasztalható, ezért véleményem szerint a XI. századi délvidéki eretnekek nem nevezhetőek bogumilnak. Ezen tévtanok a legyőzött Ajtony területein megalapított csanádi egyházmegye területén voltak jelen, a Maroson túli térhódításukról nincs tudomásunk. Az eretnekek etnikai azonosítása a fennmaradt források alapján nem lehetséges.

A szakirodalomban korábban előfordult az a nézet, miszerint Aba Sámuel jelentősen pártolta a bogumilokat, sőt talán maga is az eretnekek soraihoz tartozott. Mindez azonban a források alapján nem bizonyítható, sőt elmondhatjuk, hogy Aba uralkodása elején az egyházzal való kapcsolata kifejezetten harmonikus volt. Szegfű László véleménye szerint az 1046-os Vata-féle pogánylázadáskor a felkelők soraiban a bogumil eretnekek is jelentős szereppel bírtak volna. Erről viszont forrásaink még utalások szintjén sem szólnak, ezért felkelésben való bogumil-eretnek részvételt nem lehet megerősíteni.